

3. Білецька К.К. Виникнення та розвиток запобіжних заходів у вигляді особистого зобов'язання та особистої поруки на території сучасної України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5, 2014. С. 131–135.
4. Сокальська О.В. Попереднє ув'язнення як запобіжний захід у судовому процесі у добу Середньовіччя. *Науковий вісник*. № 1, 2014. С. 86–93.
5. Сіверський О.М. Розвиток заходів примусу на території України в історичному аспекті. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. № 2 (33). С. 269–276.
6. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Т. 8. Судебная реформа. Москва : Юрид. лит., 1991. 496 с.
7. Уголовно-процессуальный кодекс УССР от 13 сентября 1922 года. URL: <http://mir.zavantag.com/pravo/16693/index.html#155557>.
8. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Официальное издание в редакции 1927 г. Харьков : Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1927. 126 с.
9. Основы уголовного законодательства Союза ССР и республик: приняты Верхов. Советом СССР 02.07.1991 г. № 2281-1. URL: <http://www.lawmix.ru/sssr/866>.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року № 1001-05. URL: http://kon.ua/1_doc2.nsf/link1/KD0007.html.
11. Кримінально-процесуальний кодекс України: станом на 10 жовтня 2007 року : (офіц., текст). Київ : Видавничий дім «Скіф», 2007. 168 с.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page16>.

УДК 343.98

ЩОДО СТРУКТУРИ МОВЛЕННЕВОГО ПОРТРЕТУ ОСОБИ В КРИМІНАЛІСТИЦІ

Савельєва Ірина Валеріївна,
аспірант кафедри галузевого права
(Херсонський державний університет,
м. Херсон, Україна)

Стаття присвячена порівняльному аналізу тлумачення поняття «мовленневий портрет» у лінгвістиці, психології та криміналістиці. На основі наукових праць визначено належність такого поняття до криміналістичної техніки.

Автор розглядає різні типи мовленневих портретів: рівневий, комунікативний, генезисний, психологічний та фрагментарний.

У статті подано детальний порівняльний аналіз особливостей мовленневого портрету в лінгвістиці та психології, а також у практиці розслідування злочинів, зокрема методичних рекомендацій Головного слідчого управління Міністерства внутрішніх справ України та рекомендацій щодо проведення судової експертизи.

Визначено структуру мовленневого портрета особи в криміналістиці та перспективи застосування методу мовленневого портрета у кримінальному провадженні. Автор наголошує, що сьогодні структура мовленневого портрету в криміналістиці не досліджена.

Зроблено висновок, що в криміналістиці на основі типових завдань кримінального провадження слід звернути увагу на вивчення особливостей мовленневого портрету, які допоможуть досягти ідентифікаційних, групових чи діагностичних цілей. Тому

мовленнєвий портрет особи в криміналістиці має вертикальну та горизонтальну структуру. У вертикальній структурі міститься 3 рівні: окремих, ситуаційний та індивідуальний. У горизонтальній – 3 групи ознак: усно-мовленнєві, писемно-мовленнєві та змішані.

Автор доходить висновку, що «мовленнєвий» портрет людини може бути досліджений і може бути основою криміналістичної ідентифікації, групофікації та діагностики, а також може бути застосований в оперативно-розшуковій, слідчій та експертній практиці.

Ключові слова: мовленнєвий портрет, структура, ознаки мовлення, ідентифікаційні ознаки мовлення особи, впізнання особи за голосом і мовленням, фоноскопична експертиза, авторознавча експертиза.

FOR THE STRUCTURE OF SPEECH PORTRAIT OF PERSON IN CRIMINALISTICS

Savelieva Iryna Valeriivna,

Postgraduate Student of the Department
of Branch Law

(Kherson State University,
Kherson, Ukraine)

The article is devoted to the comparative analysis of the interpretation of the concept of "speech portrait" in linguistics, psychology and criminalistics. On the basis of scientific works, the affiliation of such a concept with forensic technology is determined.

Next, the author looks at different types of speech portraits: level, communicative, genesis, psychological and fragmentary.

The article gives a detailed comparative analysis of the features of speech portraiture in linguistics and psychology, and in the practice of crime investigations, in particular the methodological recommendations of the Main Investigative Directorate of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and the recommendations for conducting forensic examinations.

The structure of the speech portrait of a person in criminalistics and the prospects of applying the method of speech portrait in criminal proceedings are determined.

The author stresses that today the structure of a speech portrait has not been investigated.

The author concludes that in forensic science, based on the typical tasks posed in criminal proceedings, one should pay attention to the study of features of a speech portrait that will help to achieve identification, group or diagnostic goals. Therefore, the speech portrait of a person in forensics has a vertical and horizontal structure. The vertical structure contains 3 levels: separate, situational and individual. In the horizontal, there are 3 groups of features: oral, written and mixed.

The author comes to the conclusion that the "speech" portrait of a person can be researched and can be the basis for criminalistic identification, grouping and diagnostics, and also applied in operative-search, investigative and expert practice.

Key words: speech portrait, structure, speech signs, identifying features of speech of a person, identification of a person by voice and speech, phonoscopic expertise, author's expertise.

Досягнення науки та науково-технічний прогрес зумовлюють зміну темпу, стилю та якості життя пересічної людини. Такий вплив зумовлює й зміни в особистості середньостатистичної особи. Вони досить відчутні навіть у межах 2-3 поколінь. Спілкування людей все більше стає дистанційним (з масовим використанням телефонного зв'язку) та «безособистісним» (з перенесенням комунікації до мережі Інтернет).

За таких обставин мовлення особи набуває особливого значення для вирішення завдань криміналістики.

Розвиваються новітні напрямки в лінгвістиці (ідентифікаційна лінгвістика та психолінгвістика), досягнення науковців використовуються в суміжних галузях і навіть поза ними. У лінгвістиці над проблематикою мовленнєвого портрету та мовної особистості працювали Є. Басовська, М. Грачов, Т. Романова, С. Єрмоленко, О. Земська, Л. Ігнаткіна, О. Козакова, О. Левоненко, І. Пономаренко, Т. Соловійова, Л. Струганець, Г. Богін, В. Карасик, Ю. Караулов, К. Седов, О. Шахнарович, Т.В. Шмельова тощо.

Над розкриттям поняття «мовленнєвий портрет» у царині психології спілкування працювали Л. Виготський, А. Добрович, О. Леонтєв, К.Г. Юнг.

Частково структурні елементи «мовленнєвого портрету» досліджуються під час проведення фонографічної та авторознавчої експертиз, а також під час проведення впізнання особи за голосом. Окремі кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти правового регулювання їх проведення широко досліджувалося науковцями, зокрема такими, як: Р. Белкін, А. Леонтєв, В. Журавель, М. Щербаківський, М. Салтевський, В. Бірюков, О. Шахнович, В. Батов, В. Бергер, Т. Варфоломеєва, А. Вінберг, В. Колмаков, В. Стратонов, І. Крилов, В. Гончаренко, Г. Грамович, Г. Грановський та ін. Під час аналізу наукових праць виявлено, що питання мовленнєвого портрету в криміналістиці досліджене мало, а також існують проблемні питання використання мовленнєвого портрету в кримінальному провадженні.

Серед представників навіть однієї науки (лінгвістики чи психології) не існує єдиного підходу до тлумачення поняття «мовленнєвий портрет».

Характеристика індивідуальних особливостей у мові суб'єкта поєднується з виділенням рис, типових для тієї або іншої соціальної групи, причому акцент робиться саме на останніх. Цей вид портретування передбачає виявлення специфічних рис мовця на тлі соціолінгвістичних змінних [1, с. 36].

Звужений варіант такого портрета – «рівневий, який відображає тільки один з ярусів мовної системи індивіда», увага в таких дослідженнях зосереджена на фонетичних, граматичних, орфографічних характеристиках мовлення індивіда.

Як ще один різновид мовленнєвого портрета К. Іванцова виділяє комунікативний портрет, в якому «в центр аналізу висуваються індивідуальні характеристики мовленнєвої поведінки».

Пильної уваги заслуговує методика портретування, розроблена К. Седовим, в якій «встановлюється зв'язок між особливостями мовлення індивіда (насамперед риторичними компетенціями) і глибинними причинами, які визначають своєрідність цих особливостей. Такий тип портрета можна назвати генезисним. Тип мовленнєвої культури, склад форм мовлення, які освоєні мовною особистістю, набір мовленнєвих жанрів, стратегій і тактик мовленнєвої поведінки всередині жанру, володіння нормами літературної мови та випадки відхилень від цих норм, прояв професійних навичок, специфіка цитатного фонду співвідносяться дослідником із характером стосунків у сім'ї (які зумовлюють ставлення особистості до себе, людей взагалі, родичів, колег, праці) у період формування мовної особистості, типом мовленнєвого середовища та субкультурою середовища, почасти – із психологічними рисами особистості (тип темпераменту, домінантність/недомінантність, мобільність/ригідність, екстраверсія/інтроверсія, домінування лівої або правої півкулі)» [2, с. 124].

Окрім того, в лінгвістиці спостерігається й синтез означених підходів – поєднуються елементи різних варіантів мовленнєвого портретування, зокрема, психологічний портрет М. Цветаєвої, розроблений М. Ляпон, який поєднує в собі риси комунікативного та генезисного портрета.

Найпоширенішим типом мовленнєвого портрету є фрагментарний, який «передбачає вибіркову характеристику найбільш яскравих особливостей мовлення досліджуваної мовної особистості». Обґрунтовуючи такий підхід, Т. Ніколаєва зазначає, що «багато мовних парадигм, починаючи від фонетичної та завершуючи словотвірною, виявляються цілком відповідними загальнонормативним параметрам і тому інтересу не становлять. Навпаки, важливо фіксувати яскраві діагностуючі плями» [3, с. 73]. На цих позиціях стоїть також і М. Гордєєва, яка зазначає, що «одним із найважливіших моментів у характеристиці мовленнєвого портрета є фіксація найбільш яскравих елементів».

Поняття мовленнєвого портрета, за словами К. Іванцової, «може бути визначене як планомірний опис особливостей мовної особистості згідно з поставленими дослідником завданнями. Мовленнєвий (мовний) портрет – результат такого опису» [1, с. 39].

Таким чином, запропоновані тлумачення поняття «мовленнєвий портрет» є різними за обсягом ознак мовлення, які до нього відносить автор.

Дослідниця О. Алюнїна в статті «Поняття мовленнєвого портрета в сучасних лінгвістичних дослідженнях» зауважує, що «під цілісним мовленнєвим портретом мовної особистості розуміється ієрархічно організована структура, яка включає такі компоненти:

- соціопсихолінгвістичний портрет – соціальні, психологічні, біологічні особливості, особисті інтереси й захоплення;
- особливості мовленнєвого портрета на рівні його лексикону: опис і аналіз усіх системно-мовних рівнів;
- особливості мовленнєвої культури – особливості комунікативної поведінки, врахування фактора адресата, своєрідність лексики» [4].

Для опису мовленнєвого портрета М. Гордєєва пропонує використовувати таку схему:

- 1) особливості мовних одиниць різних рівнів;
- 2) особливості мовленнєвої поведінки (етикетні формули, мовні кліше, прецедентні феномени, мовна гра);
- 3) лінгвокультурологічні особливості (відображення культури в мові);
- 4) рефлексія мовної особистості та метамовні мітки [5].

Схема аналізу, запропонована О.Г. Алюнїною, представляє мовну особистість як носія соціальних, психологічних, біологічних особливостей та торкається ціннісного поля, зокрема інтересів і захоплень, та мовленнєвої культури особистості, тоді як М. Гордєєва зосереджує увагу на відображенні світової та національної культур у мові, індивідуальних особливостей мовлення особи та її рефлексії над собою і своїм мовленням. Обидві схеми аналізу враховують вербально-семантичні особливості мовної особистості.

А. Леонтєв, О. Шахнарович, В. Батов запропонували досліджувати такі ознаки мовлення особи, які варто включити до структури мовленнєвого портрету. Вони поділили їх на 3 групи:

- 1) звукові ознаки мовлення (голос, інтонація, вибір певного темпу мовлення в межах норми мови, характер, тривалість та розподіл пауз, характер та ступінь логічного виділення, ступінь фонетичної редукації, діалектні риси, іншомовний акцент).
- 2) семантико-граматичні ознаки (характер заповнення пауз, вибір слів і конструкцій, міра виразності, тобто потенційна можливість вибору; рівень мовленнєвої культури (правильність мови); міра організованості тексту (ступінь його планування).
- 3) категоріальні ознаки мовлення (вікові, соціальні, «соціальні діалекти» (професійна мова, жаргони, умовні мови – арго), територіальні, національні) [6, с. 38].

З метою криміналістичної ідентифікації, групофікації та діагностики окремі елементи мовленнєвого портрету особи використовують для проведення фонографічної (усне мовлення), авторознавчої, почеркознавчої та семантико-текстуальної експертиз (писемне мовлення).

На практиці фонографічна експертиза найчастіше використовується для дослідження особливостей голосу об'єкта.

Р.С. Белкін відносить фонографічну (фоноскопичну) експертизу, як складову частину відеофонографічної (відеофоноскопичної) експертизи, до класу Б 1.8. криміналістичних експертиз [7, с. 98].

Чинне законодавство України відносить відеофонографічну експертизу до класу криміналістичних експертиз.

Фонографічна експертиза включає в себе два основних напрями:

1. Вивчення голосу;
2. Вивчення мови.

Основним завданням авторознавчої експертизи є ідентифікація автора тексту. За допомогою цієї експертизи вирішуються ідентифікаційні завдання (щодо ото-тожнення особи автора тексту), а також неідентифікаційні завдання (діагностичні) про умови складання тексту, факт викривлення ознак письмової мови тощо, класифікаційні завдання про місце формування мовленнєвих навичок, рідну мову, освіту автора документа [8].

Під час проведення почеркознавчої експертизи виконуються такі криміналістичні завдання:

1. Ідентифікаційні – встановлення виконавця тексту рукопису або підпису; встановлення факту виконання однією особою рукопису, декількох підписів, тексту та підпису.
2. Діагностичні – встановлення умов та часу виконання рукопису, виконання рукопису в незвичному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідування почерку іншої особи.
3. Класифікаційні – встановлення статі та віку виконавця рукопису.

Семантико-текстуальною експертизою вирішуються завдання із встановлення змісту понять, лексичного значення слів або словосполучень, використаних у тих чи інших текстах, їх стилістичного забарвлення, смислового навантаження, характеру інформації (чи може така інформація розглядатися як образлива) тощо.

Головне слідче управління МВС України рекомендує практичним працівникам під час допиту особи, яка буде впізнавати, детально з'ясувати специфічні ознаки голосу та мови особи, яка підлягає впізнанню.

До таких характерних ознак у запропонованій методиці віднесено:

- тип голосу за висотою: низький, середній, високий голос, що відповідає вокальній термінології: бас, баритон, альт, тенор – для чоловіків, сопрано – для жінок;
- тембр голосу: жорсткий, твердий, різкий, м'який, тремтячий, ніжний, сухий, придушений, дзвінкий, теплий, холодний, ліричний, металевий, глухий;
- гучність: гучна, середня, тиха;
- вид мови: літературна – нормалізована мова, яка використовується засобами масової інформації, у спілкуванні між культурними людьми; не літературна (загальнонародна) – має суттєві відхилення від нормалізованої мови в лексиці, синтаксисі, синтагматичі (використання діалектів, жаргонів, просторічних слів);
- стиль: побутовий, канцелярський, діловий, науковий;
- словниковий запас: багатий, середній, бідний;
- дикція: погана – нечітке вимовляння деяких звуків, особливо закінчень; добра – характеризується чіткою вимовою всіх звуків, більшою старанністю артикуляції;

- темп: рівномірний (швидкий, середній чи повільний), переривчастий та перемінний;
- форма викладення мовного повідомлення: проста або складна, визначена або плутана, коротка або довга;
- діалект – один із варіантів національної мови, який використовується обмеженою кількістю людей, пов'язаних територіальною, професійною чи соціальною спільністю (наприклад, місцевий говір);
- акцент – ознака, що відрізняє особу, яка розмовляє не своєю рідною мовою, вказує на неправильну мову, тобто відхилення від норми, котре полягає у неправильному наголосі, інтонації, артикуляції та неправильній вимові звуків мови (може бути сильним або слабким);
- патологія мови – розлад мовного апарату, який виявляється у неправильній артикуляції у вимовлянні звуків мови;
- сталі фразеологічні звороти (наприклад, приказки, «крилаті висловлювання»);
- діалектизми: вживання слів, які належать якому-небудь територіальному, професійному, виробничому, соціальному чи іншому діалекту;
- звукові звички (наприклад, покашлювання, прицмокування);
- сучасні слова іноземного походження (використання іншомовних слів);
- наголос у словах: правильний чи неправильний;
- слова-«паразити»: багатократне вживання, як правило, одного зі слів-«паразитів», які не мають у фразі ніякого значення, а лише забруднюють мову;
- особливі прикмети голосу та мови: заїкання, шепелявість, голос здавлений, фальцетний, з носовим відтінком тощо [9, с. 18].

Перспективи складання мовленнєвого портрету в криміналістиці та його значення в розкритті та розслідуванні правопорушень визначив вітчизняний вчений-криміналіст В. Стратонов. Він запропонував здійснювати групофікацію особи за її особливостями мовлення, тобто за допомогою комп'ютерної техніки визначати місце проживання особи. Адже кожен географічний район, кожен населений пункт має свою, тільки їм властиву специфіку мовлення, що дозволить створювати мовленнєвий портрет не лише злочинця, але й інших осіб (наприклад тих, хто втратив пам'ять) [10, с. 25].

До цілей використання мовленнєвого портрету доцільно віднести: 1) розшук невідомих осіб за особливостями їх усного та писемного мовлення (звуження кола пошуку); 2) як допоміжний метод при ідентифікації невідомих осіб за фактичною наявністю самої людини (наприклад тих, хто втратив пам'ять); 3) експертне дослідження фоновідеозаписів із метою ототожнення особи; 4) проведення оперативно-розшукових заходів.

Проаналізувавши наукові підходи та окремі аспекти практичного використання окремих ознак мовленнєвого портрету особи в кримінальному провадженні, залежно від мети дослідження мовлення особи, вважаємо за доцільне запропонувати такі рівні структури (вертикальна структура) мовленнєвого портрету:

1. Окремий (групофікаційний – дослідження ознак мовлення особи, які дозволяють визначити її належність до певної біологічної, демографічної чи соціальної групи);
2. Ситуаційний (діагностичний – дослідження ознак мовлення особи, які дозволяють виявити «стани» особи під час акту мовлення);
3. Індивідуальний (ідентифікаційний – дослідження найбільш «яскравих» особливостей мовлення особи).

Горизонтальна структура мовленнєвого портрету повинна містити (за типами мовлення):

1. Усно-мовленнєві ознаки (характерні для ситуацій усного спілкування безпосередньо між людьми чи за допомогою технічних засобів, які передають голосові повідомлення без відтермінування часу доставки такого повідомлення).

2. Писемно-мовленнєві ознаки (характерні для написаних власноруч чи надрукованих документів із тривалим часом для їх підготовки).

3. Змішані ознаки мовлення (характерні для спілкування в мережі Інтернет: чати, смс-повідомлення, голосові повідомлення в месенджерах тощо).

Таким чином, поняття «мовленнєвий портрет» є міждисциплінарним і досліджується в межах напрямів наук, зокрема психолінгвістиці, ідентифікаційній лінгвістиці та криміналістиці.

Відмінності в підходах до розкриття поняття мовленнєвого портрету особи зумовлені не тільки суб'єктивними переконаннями окремих науковців, але й метою дослідження мовлення окремої особи.

У криміналістиці, виходячи з типових задач, які постають у кримінальних провадженнях, варто приділяти увагу дослідженню ознак мовленнєвого портрету, які дозволять досягти ідентифікаційних, групувальних чи діагностичних цілей. Тому мовленнєвий портрет особи в криміналістиці має вертикальну та горизонтальну структуру. У вертикальній структурі міститься 3 рівні: окремий, ситуаційний та індивідуальний. У горизонтальній – 3 групи ознак: усно-мовленнєві, писемно-мовленнєві та змішані.

Список використаних джерел:

1. Иванцова Е.В. Проблемы формирования методологических основ лингвоперсоналогии. *Вестник ТГУ*. Томск, 2008. № 3 (4). С. 27–41.

2. Левченко К.І. Ключові поняття мовленнєвого портрета автора інтернет-щоденника. *Лінгвістичні студії*. Донецьк, 2012. Вип. 24. С. 123–127. URL: https://7d309531-a62cb3a1a-s-sites.googlegroups.com/site/lsfiles2627/home/24/24_VII_8.pdf?attachauth=ANoY7cr3Ys64Mn8zsVuX8xI5keWUQbsZnTAMxR4qpO1SUK-O1eo4g-9M7iM-pKBITHeEoq47ay4R81GFPfkx4kjCjIW5X0vRIpcAbzaWiDVZOT_DOsoq2omS6me43COmWQ8pSmBqSykoVvE_AQVt5kDk-EO-3tK9N4BbeX0QFZl6GYjEAPKNx1nt8VoZQ58moJ2vyACkuqhIGSZh9vegT5hxGafvT2xE6YHri3Sd2HFRHdYePNZv40E%3D&attredirects=0 (дата звернення: 30.03.2019).

3. Николаева Т.М. «Социолингвистический портрет» и методы его описания. *Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики* : доклады Всесоюзной научной конференции. (Москва, 1991 г.). Часть 2. Москва, 1991. С. 73–75.

4. Алюнина О.Г. Понятие речевого портрета в современных лингвистических исследованиях. *Лингвистика и лингводидактика на рубеже веков: теоретические и прикладные аспекты* : материалы регион. науч.-метод. интернет-конф. (Ставрополь, 15.11.2009–25.02.2010). Ставрополь, 2010. URL: http://conf.stavsu.ru/_WordDocs/1034.doc (дата обращения: 30.03.2019).

5. Гордеева М.Н. Речевой портрет и способы его описания. *Лингвостилистические и лингводидактические проблемы коммуникации*. Москва, 2008. № 6. URL: http://studbooks.net/1179058/menedzhment/rechevoy_portret_sposoby_opisaniya (дата обращения: 30.03.2019).

6. Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии : монография. Москва : «Наука», 1977. 62 с.

7. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. Москва : Юрид. лит., 1988. 304 с.

8. Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>. (дата звернення: 23.03.2019).

9. Методичні рекомендації щодо пред'явлення для впізнання на попередньому слідстві 5483/Кл ; Головне слідче управління МВС України ; НАВС України. Київ, 2001.

10. Стратонов В.М. Криміналістична теорія пізнавальної діяльності : монографія. Херсон : Видавництво Херсонського державного університету, 2009. 441 с.